

Friedrich-Wilhelm von HERRMANN, *Agostino e la domanda fenomenologica sul tempo*, „Biblioteca filosofica di Quaestio” 22, trad. italiana D. Colantuono, Bari 2015, pp. 163.

Próba spojrzenia na starożytnego myśliciela z perspektywy współczesnych osiągnięć naukowych jest zawsze ryzykowna, bo otwiera niebezpieczeństwo popełnienia błędu metodologicznego polegającego na przypisaniu badanemu autorowi poglądów, który on nigdy nie głosił. Niemniej jednak próba zbadania jego poglądów wykorzystująca osiągnięcia współczesnej filozofii może odsłonić zupełnie nowe treści i ożywić stare i znane już poglądy, sprawiając, że odzyskają one dawną moc. W badaniach tych nie chodzi bowiem tylko o to, by tylko zreferować myśl badanego filozofa, bo wówczas ciągle można pozostawać na poziomie rozbudowanych podręczników, ale by więcej zrozumieć z jego poglądów. Zadawanie współczesnych pytań starożytnym tekstom, czyli zbadanie ich współczesnymi metodami, może przyczynić się więc do głębszego ich zrozumienia, a podjęte ryzyko jest więc godne tego, by je podjąć. Zadania tego podjął się F.W. von Herrmann, poddając analizie podglądy św. Augustyna dotyczące jego rozumienia czasu oraz porównując je z filozofią Husserla i Heideggera. Autor był ostatnim asystentem Heideggera, a następnie wydawcą jego pism oraz kierownikiem katedry filozofii na uniwersytecie we Freiburgu im Breisgau, zajmowanej niegdyś przez Husserla i Heideggera.

Chociaż zagadnienie czasu i analiza czasowości znajduje sweoczesne miejsce w myśli filozoficznej, to jednak stosunkowo niewiele jest opracowań podejmujących się przeprowadzenia badań dotyczących koncepcji czasu w nauczaniu św. Augustyna. Zagadnienie to jest poruszane przez takich badaczy jak np. J. Weis (*Die Zeitontologie des Kirchenlehres Augustinus nach seinen Bekenntnissen*, Frankfurt a. M. – Bern – New York 1984), O. Lechner, (*Idee und Zeit in der Metaphisik Augustinus*, München 1964), B. Schmitt (*Der Geist als Grund der Zeit [die Zeitauslegung des Aurelius Augustinus]*, Freiburg im Breisgau 1967), E.P. Meijering (*Augustinus über Schöpfung, Ewigkeit und Zeit. Das elfte Buch der Bekenntnisse*, Brill, Leiden 1979), S. Böhm (*La temporalité dans l'anthropologie augustinienne*, Paris 1984), G. Haefner (*Bemerkungen zur augustinisches Frage nach dem Wesen der Zeit im XI. Buch der Confessiones*, „Theologie und Philosophie” 63 (1988) 569-578) czy też K. Flasch (*Was ist Zeit? Augustinus von Hippo: das 11.*

Buch der Confessiones, Frankfurt am M. 2004). W świetle tego rodzaju badań uwidacznia się jeszcze bardziej oryginalność pracy von Herrmanna, gdyż ukazuje ona ciąglą aktualność myśli św. Augustyna dla współczesnej refleksji filozoficznej. Na gruncie polskiej patrystyki książka ta jest właściwie nieobecna. Prezentowana książka złożona jest z dwóch części. Pierwsza, która jest zatytułowana: „La ricerca fenomenologica sul tempo nelle *Confessioni* di Agostino”, poświęcona jest analizie myśli św. Augustyna o czasie, zaś druga, pt. „Il significato della ricerca fenomenologica di Agostino sul tempo per Husserl e Heidegger”, dotyczy analizy poglądów Husserla i Heideggera odnośnie do czasu i wpływu na nie stanowiska wypracowanego przez Hipponczyka.

Rozdział pierwszy nosi tytuł: „Tempo ed eternità” (s. 11-28). Autor analizuje w nim metodę, jaką posługuje się Hipponczyk w swoich analizach czasu, podkreślając, że w punkcie wyjścia nie pyta on w swoich badaniach o byt i istotę czasu, lecz o to, w jaki sposób on się ukazuje w naturalnym zrozumieniu i w życiu codziennym. Jest więc to płaszczyzna ściśle fenomenologiczna. Autor rozważa również kwestię wieczności Boga jako przeciwstawionej ludzkiemu byciu w czasie. Bazę źródłową podjętych analiz stanowią Wyznania św. Augustyna, a zwłaszcza jego rozważania dotyczące stworzenia świata dokonane w świetle opisu zawartego w Księdze Rodzaju. Autor podkreśla bowiem, że wszelkie byty widzialne, dostępne poznaniu ludzkiemu, odsłaniają mu się jako istniejące realnie, obecne i zmienne. Zatem owa zmienność, u podstaw której znajduje się bycie stworzonym, jest warunkiem możliwości istnienia czasowości. Jest ona więc zawarta pomiędzy nicością, z której byt stworzony jest wydobyty, a wiecznością Boga – Stwórcy. Następnie Autor analizuje czasowość w fenomenologicznym aspekcie jej rozciągnięcia pomiędzy tym, czego już nie ma, a tym czego jeszcze nie ma i doświadczenie terażniejszości doświadczanej jako przechodzenie do nieistnienia.

Rozdział drugi pt. „Struttura costruttiva e forma dinamica della ricerca sul tempo” (s. 29-36) jest charakterystyką sytuacji hermeneutycznej, w której możliwe jest pytanie o czasowość. Może ono bowiem przybrać formę pytania o jego istotę (*quid, essentia*) albo o jego istnienie, czyli o jego bycie lub nie-bycie (*esse, existentia*). Autor podkreśla przy tym pytanie o istnienie czasu, które odsłania się w rozważaniach św. Augustyna jako fenomen dostępny bezpośredniemu doświadczeniu podmiotu na trzech płaszczyznach: pamięci, wyglądania i spostrzeże-

nia. Źródłowe doświadczenie czasowości dostępne jest zatem w tych trzech horyzontach, a umożliwia je dusza, która w jakiś sposób rozumie czas i przeżywa go. To naturalne zrozumienie musi być jednak poddane refleksji filozoficznej, która musi opierać się na źródłowym doświadczeniu. Oznacza to, że Augustyn również pytanie o istotę czasu stawia nie tylko na płaszczyźnie wieczności i zmienności bytów stworzonych, lecz także na płaszczyźnie fenomenologicznej.

Rozdział trzeci pt. „La domanda sull'essere o sul non essere del tempo” (s. 37-71) podejmuje pytanie o czas na poziomie jego egzystencji. Ono bowiem musi poprzedzać pytanie o istotę czasu. Św. Augustyn podkreśla, że czas jest, o ile jest przemijaniem (przeszłość), przychodzeniem (przyszłość) i obecnością (teraźniejszość). To jednak nie unieważnia pytania, ponieważ może być sobą i nie przemienić się w wieczność dopiero wówczas, gdy odchodzi w przeszłość, czyli przestaje być. W ten sposób jednak obecność teraźniejszości odsłania się w zasadzie w zasłonie nie-bycia (*non-esse*), co znaczy, że refleksja filozoficzna dotycząca czasu, wypływając z naturalnego doświadczenia, musi różnić się od niego. Wyjaśniając stanowisko św. Augustyna, Autor odwołuje się do poglądów Arystotelesa zawartych w jego *Fizyce*. Poszukiwanie źródeł myśli Hipponczyka, zwłaszcza u Stagiryty, jest niewątpliwą wartością prezentowanej książki. Podobny wpływ Autor dostrzega w pytaniu o długość czasu, jakie zadaje biskup Hippony, a które można lepiej zrozumieć w świetle arystotelesowskich *Kategorii*. Długość lub krótkość czasu można bowiem rozważać jako już lub jeszcze nieobecne, zaś teraźniejszość jest jedynie niepodzielną chwilą. Codzienne doświadczenie czasu potrzebuje więc filozoficznego uzasadnienia za pomocą kategorii substancji i jakości. Te rozważania nazywa Autor drugą weryfikacją filozoficzną naturalnego doświadczenia.

Następnie von Herrmann zajmuje się analizą możliwości mierzenia czasu, który przemija. Jest to bowiem rzecz istotna dla pytania o jego istnienie oraz sposób bycia teraźniejszości. Wyjaśnienie tego domaga się jednak powrotu do analizy egzystencji przeszłości, która dana jest człowiekowi w pamięci, oraz do przyszłości odsłaniającej się jako oczekiwanie. Skoro bowiem można o nich mówić, to musi im przysługiwać jakiś sposób istnienia. Augustyn odpowiada, że istnieją one jako sposób bycia teraźniejszości. Autor prezentowanej książki poddaje tę tezę Hipponczyka analizie fenomenologicznej, rozważając odsłaniający się w ten sposób potrójny horyzont temporalny, co Husserl nazywa przed-

stawieniem terażniejszości i obecności. Ta właśnie obecność realizuje się jednak wyłącznie w duszy i objawia się jako obecność rzeczy przeszłych poprzez pamięć, jako obecność rzeczy przyszłych w oczekiwaniu oraz jako obecność rzeczy terażniejszych w postrzeganiu.

Rozdział czwarty pt. „La domanda sull'essenza del tempo” (s. 73-103) powraca do pytania o istotę czasu. Autor wraca do problemu mierzenia czasu i jego rozciągłości, która owo mierzenie umożliwia. Znowu ta rozciągłość jest zrozumiała sama przez się w codziennym doświadczeniu czasu, bo ujawnia się w prostych i zwykłych słowach używanych przez ludzi każdego dnia, ale już nie w rozważaniach filozoficznych, dla których stanowi nieprzenikloną zagadkę. Ta różnica opiera się na pojęciowym i przed-pojęciowym rozumieniu czasu, co dla von Herrmanna jest fundamentem prezentowanej przez św. Augustyna fenomenologii czasu. Następnie Autor podejmuje analizę rozciągłości czasu, która jest ujmowana poprzez ruch ciał niebieskich i ziemskich. Pomiar ruchu i mierzenie czasu umożliwia tutaj widzenie. Jednak to nie w ruchu należy szukać istoty czasu. Polega ona bowiem na rozciągłości, ale nie ma jej w rzeczach, których jeszcze lub już nie ma, lecz znajduje się w umyśle, który pojmuje czas (*distentio animi*). Nie można mierzyć przeszłości, której nie ma, ani też przyszłości, która jeszcze nie nadeszła, ale można mierzyć wrażenie, które te przechodzące rzeczy zostawiły w pamięci. Stąd też – jak podkreśla Autor – doświadczenie czasu realizuje się poprzez istniejące w umyśle trzy funkcje: zwrócone do przyszłości oczekiwanie, pamięć, która zwraca uwagę na to, co przeszło, oraz czujna uwaga rozumiana jako skupienie umysłu, uchwytujące wszystko, co przechodzi z przyszłości i przemija w przeszłości. Długość czasu to zatem długie przeczucie przyszłości lub długie wspomnienie przeszłości, bo przecież rzeczy przeszłe i przyszłe nie istnieją. Rozciągłość umysłu jawi się więc jako skupienie lub rozproszenie duszy, które umożliwia zwrócenie terażniejszej egzystencji ku obecności przyszłości i przeszłości, a poprzez to mierzenie czasu. Autor zwraca jednak uwagę na to, że owo skupienie umysłu nie jest wyobrażeniem zawartym w myśleniu, ale raczej pojęciem będącym fenomenem rzeczy samej w sobie, która w ten sposób się objawia jako struktura fundamentalna ludzkiego rozumienia czasu, wyciśnięta w postaci pojęcia rozciągłości. To zatem samo rozumienie czasu posiada strukturę, która odsłania się jako rozciągłość, a nie jest tylko mniej lub bardziej trafnym literackim opisem duszy, która w jakiś sposób rozumie czas.

Drugą część prezentowanej książki, poświęconą analizie wpływu poglądów św. Augustyna na myśl Husserla i Heideggera, rozpoczyna rozdział zatytułowany: „La domanda fenomenologica di Husserl sul tempo come analisi fenomenologica della coscienza del tempo”. Autor omawia w nim poglądy Husserla dotyczące kwestii czasu. Zaznacza, że filozof ten kontynuuje myśl św. Augustyna, ale wyprowadza z niej znacznie dalej idące konsekwencje, uważając, że pytanie Hipponczyka musi zostać rozwinięte jako analiza wewnętrznej świadomości czasu za pomocą metody fenomenologicznej. W tym kontekście Autor zwraca uwagę na różnice, jakie występują w rozumieniu czasu pomiędzy św. Augustynem a Husserlem. Dla Hipponczyka czas odkrywany w duszy jest rzeczywistością obiektywną, natomiast czysta świadomość subiektywna czasu odsłania czas immanentny. Stąd też wypływa różna koncepcja postrzegania, które dla św. Augustyna jest obrazem rzeczy zewnętrznych i w tym sensie transcendentnych, zaś dla Husserla posiada charakter intencjonalny. Von Herrmann zauważa, że zmiany te możliwe są dzięki przewrotowi kartezjańskiemu, w którym punktem wyjścia filozofii jest świadomość siebie, a nie świat zewnętrzny. Autor omawia też szeroko problem trwania czasu obiektywnego ukonstytuowanego w upływie czasu subiektywnego w czystej świadomości subiektywnej oraz sposoby jego objawiania się w wewnętrznych wrażeniach.

Rozdział drugi pt. „La domanda fenomenologica di Heidegger sul tempo come domanda sul tempo originario e sul tempo ordinario che da esso scaturisce” (s. 127-149) podejmuje zagadnienie wpływu myśli św. Augustyna na koncepcję czasu zaprezentowaną przez Heideggera. Punktem wyjścia dla filozofa z Freiburga jest egzystencjalna analiza jestestwa (Dasein), której podstawowym wymiarem jest właśnie czasowość, która odkrywa swą istotę – podobnie jak u św. Augustyna – najpierw w powszechności bycia w świecie. Autor kompetentnie omawia więc podstawowe dla Heideggera koncepcje bycia ku śmierci, autentycznej i nieautentycznej egzystencji, która odsłania się jako wybiegające ku przyszłości zdecydowanie, czasowość troski jako podstawowego sposobu bycia sobą, otwarcie egzystencji i rozumienie jako projekt ku możliwości bycia.

Swą pracę kończy Autor podsumowaniem, w ramach którego jeszcze raz przedstawia najważniejsze wyniki swych analiz oraz szerzej opisuje wpływ myśli św. Augustyna zarówno na Husserla, jak i Heideggera. Ułatwia ono więc odbiór Czytelnikowi i pozwala usystematyzo-

wać wnioski wypracowane w wyniku szczegółowych analiz. Von Herrmann podkreśla zatem, że wpływ ten dotyczy nade wszystko określenia punktu wyjścia dla badań czasowości, którym jest analiza codziennego doświadczenia czasu. Ogromne znaczenie posiada również rozumienie *distentio animi* jako istoty samego czasu. Husserl rozumie je jako przygotowanie wewnętrznej świadomości czasu, zaś Heidegger upatruje w nim ekstatyczne doświadczenie, w którym odsłania się czasowość bycia. Dla nich wszystkim ważna jest jednak egzystencjalna czasowość bycia.

Łatwo zauważyć, że przeprowadzone w tej pracy badania ograniczają się jednak tylko do XI księgi jego *Wyznań*. Jest to uzasadnione z dwóch powodów: najpierw dlatego, że właśnie tam Hipponczyk zajmuje się szczególnie zagadnieniem czasu, a następnie z tego powodu, że zarówno Husserl, jak i Heidegger właśnie do tych fragmentów nawiązują w swych pracach. Niemniej jednak sam Autor zauważa, że nie jest to pełne przedstawienie poglądów biskupa Hippony dotyczących czasu. Autor pomija bowiem wiele analiz rozmaitych fenomenów, jak np. pamięć, które św. Augustyn bardziej szczegółowo i znacznie szerzej przeprowadza w swoich późniejszych dziełach. Być może przyczyną tego jest ograniczoność tematu. Niemniej jednak czasowość w rozumieniu św. Augustyna wciąż czeka na całościowe opracowanie.

Prezentowana książka jest napisana z perspektywy fenomenologicznej refleksji dokonanej na bazie filozofii. Wymaga ona zatem pewnej znajomości poglądów Augustyna, a przede wszystkim Husserla i Heideggera. Niemniej jednak nie jest ona przeznaczona jedynie dla filozofów, gdyż analiza ukazana na jej kartach z pewnością przyczynia się do głębszego zrozumienia myśli św. Augustyna. Niewątpliwą wartością tej pracy jest również podjęta w niej tematyka, która, choć niełatwa i niekiedy wysoce abstrakcyjna, podejmuje jednak zagadnienie niezwykle ważne dla zrozumienia ludzkiej egzystencji, choć tak często nieuwzględniane, zwłaszcza w antropologii teologicznej. Warto więc podjąć trud przebrnięcia przez gąszcz analiz filozoficznych, by dowiedzieć się czegoś więcej nie tylko o poglądach św. Augustyna, Husserla czy Heideggera, ani nawet nie wyłącznie o czasowości, lecz nade wszystko o człowieku świadomym czasu i przeżywającym swoje przemijanie.

Ks. Mariusz Terka